

ВИВЕЗЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

УДК 351(477)“19–20”:7.07:316.7:930

© *Інеса ТАТІЇВСЬКА*

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА ЯК КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ПРАВО НА ЇХ ВИВЕЗЕННЯ ЗА МЕЖІ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена актуальній на сьогодні проблемі забезпечення експертизи культурних цінностей із метою їх вивезення за кордон. Розглядаються міжнародні й національні правові засади проведення такої експертизи. Охарактеризовані основні етапи становлення діяльності з обліку, проведення експертизи та переміщення предметів, які мають художнє й історичне значення, визначено ключових фігурантів окресленого процесу. Аналізується комунікаційний ланцюг «Власник – Експерт – Держава» в процесі ідентифікації об'єктів експертизи як культурних цінностей та можливості їх вивезення (тимчасового вивезення) з території України. Питання висвітлене в соціокультурному аспекті.

Ключові слова: культурні цінності, експертиза, об'єкт експертизи, експерт, власник, держава, акти законодавства, вивезення, тимчасове вивезення.

Пильна увага світової спільноти до значення культурного надбання як фундаментальної цінності будь-якого народу диктує необхідність розкриття суті експертної діяльності й підвищення її значимості, і відповідно не тільки феномен експертизи потребує її наукового осмислення, а й експертні практики – застосування до них принципів наукової діяльності.

Експертиза є складним соціокультурним процесом, у якому задіяні два ключові учасники: об'єкт експертизи, що має ознаки культурної цінності, та його дослідник. У такому процесі встановлюється належність об'єкта до культурних цінностей. Ключове місце у здійсненні експертизи належить експерту, адже його думка є домінуючою.

Твори мистецтва, що визнані культурними цінностями, – це не товар, як багато що інше. Окрім естетичної функції, культурні цінності насамперед виконують функцію національної культурної самоідентифікації (репрезентативна функція), крім того вони задіяні в міжнародному співробітництві.

Тому міжнародними документами й актами законодавства України встановлено певні обмеження для обігу таких об'єктів, особливо для їх переміщення поза межі території держави.

Варто зазначити, що вперше в міжнародній практиці поняття культурних цінностей було визначене Конвенцією про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. [4]. Культурними цінностями, згідно із цим документом, вважаються рухомі (твори мистецтва, рукописи, книги; інші предмети художнього, історичного або археологічного значення; наукові колекції, важливі колекції книг та архівних матеріалів) і нерухомі (пам'ятки архітектури, мистецтва, історії, релігійні чи світські, археологічні локації, архітектурні ансамблі), що мають неоціненне значення для культурної спадщини будь-якого народу.

Усвідомлюючи, що кожна держава зобов'язана охороняти надбання, яке складається з культурних цінностей, які перебувають на її території, від небезпек крадіжки, таємних розкопок і незаконного вивезення, світова спільнота в 1970 р. ухвалила ще один ключовий документ – Конвенцію про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 р. [5]. Згідно із цим міжнародним документом культурними цінностями вважаються цінності релігійного або світського характеру, що розглядаються кожною державою як такі, що мають неабияке значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки (ст. 1) [5].

У межах виконання норм згаданої Конвенції 1970 р. в Україні 1999 р. було ухвалено Закон «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», у якому державою передбачено, що культурними цінностями є об'єкти матеріальної та духовної культури, які мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення й підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України [10].

Якщо предмет (предмети) визнано культурними цінностями й вони мають перелічені ознаки, чинне законодавство встановлює заборони на вивезення з України (мова про вивезення назавжди, без повернення):

- культурних цінностей, занесених до Державного реєстру національного культурного надбання;
- культурних цінностей, включених до Національного архівного фонду;
- культурних цінностей, включених до Музейного фонду України [10].

Із метою визначення належності об'єкта експертизи до культурних цінностей національним законодавством запроваджено державну експертизу культурних цінностей, що регламентується ст. 11 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», Порядком проведення державної експертизи культурних цінностей, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2003 р. № 1343, наказом Міністерства культури України від 31 березня 2017 р. № 267 «Про затвердження Переліку державних установ, закладів культури, інших організацій, яким надається право проведення державної експертизи культурних цінностей», зареєстрованим у Міністерстві

юстиції України 24 квітня 2017 р. за № 29/30397 [10; 9; 12]. З метою уніфікованого підходу до процедури проведення державної експертизи культурних цінностей державними установами, закладами культури, іншими організаціями, яким державою надано право проведення такої експертизи, та оформлення її результатів розроблені й діють Методичні рекомендації з проведення державної експертизи культурних цінностей [6].

Проведення експертизи творів мистецтва, зокрема і з метою їх вивезення за кордон, давно вже стало звичним для світових практик. Україна не є винятком.

Якщо звернутися до нормативних документів початку ХХ ст., можна побачити, що в 1920–1930-ті рр. було закладено організаційні та правові засади охорони культурної спадщини й розроблено низку важливих актів законодавства щодо обліку, експертизи та переміщення предметів, які мають художнє й історичне значення (культурних цінностей), за кордон.

Важливою подією, що визначала становлення державної мережі охорони культурної спадщини, стало створення 1926 р. на теренах тогочасної території України крайових комісій з охорони пам'яток матеріальної культури та природи в м. Київ, Харків, Катеринослав (нині – м. Дніпро), Одеса, із призначенням фахівців-експертів на посади інспекторів цих комісій та залученням до діяльності, що базувалася на зацікавленні населення своїми культурними й історичними цінностями та їх обліку, державних установ, професійних, наукових і громадських організацій [7, 35–36; 2, 3–4].

Так, наприклад, на той час діяла «Інструкція щодо порядку експертизи для видачі дозволів на вивіз за кордон пам'яток культури і природи», якою було передбачено, що вивезення за кордон пам'яток культури (зокрема, картин, малюнків, ікон) без дозволу Наркомосвіти УСРР (далі – НКО) (по Упрнауці) не допускається [2, 33]. Для реєстрації видач дозволів при загальній канцелярії НКО велася «Реєстраційна книжка видач дозволів на вивіз за кордон пам'яток культури», де зазначали номери акта, підготовленого крайовим інспектором, та дозволу. Дозвіл НКО існував у двох примірниках: один надавався (через крайового інспектора) особі, яка зверталася по нього, другий – залишався у справі крайового інспектора. Такий документ указує на те, що вже в 1920-ті рр. існували пильна увага державних органів влади (крайової комісії з охорони пам'яток матеріальної культури) до переміщення через державний кордон творів образотворчого мистецтва, що мали наукове, художнє або історичне значення, й перебували у власності приватних осіб або державних та громадських організацій, та відповідний контроль за ним. Також варто зауважити, що в Одеській крайовій комісії така функція була однією з постійних і мала великий попит серед власників культурних цінностей з огляду на важливу роль м. Одеса як портового [2, 6].

Експертна комісія з експертизи речей, що вивозяться за кордон, готувала акт про те, що нею (вказувався поіменний склад комісії) оглянуті речі, які були надані громадянином (зазначалося прізвище та ім'я) для одержання дозволу на

вивезення їх за кордон, надавався перелік таких предметів зі скороченим описом (одне-три речення) й констатувалося, що згадані речі «не мають музейного та художнього значення» (іноді – з поясненням, що це речі сучасного виробництва, іноді – вказувалося, у скільки карбованців оцінено предмет), а тому «з боку Комісії не зустрічається перешкод до вивезення їх за кордон» [1].

Також у цьому документі слід було подати інформацію про те, що речі опечатано печаткою крайової комісії, та про сплату гербового збору.

Акт підписували крайовий інспектор і член експертної комісії, який готував цей документ.

Зі сказаного стає очевидним, що речі, які власники подавали для проведення експертизи, опечатувалися печаткою крайової комісії з охорони пам'яток матеріальної культури (навіть якщо предмети не мали музейної та художньої цінності) й дозволено було їх вивезення за межі тогочасної території України.

Варто звернути увагу й на наступний документ – «Інструкцію для реєстрування приватних колекцій та окремих предметів, що мають наукове, художнє або історичне значення», якою було передбачено, що реєстрації підлягають як колекції, так і окремі предмети, які мають наукове, художнє або історичне значення й перебувають у власності приватних осіб або державних та громадських організацій, як-от археологічні предмети: посуд, зброя, знаряддя виробництва, різні прикраси, скульптури, монети тощо; малюнки, предмети художньої промисловості [2, 32].

Як підтверджує досвід Одеської крайової комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи в цьому питанні, така реєстрація передбачала науковий облік речей, що мали наукове, художнє або історичне значення для України, і її проводили експерти крайових комісій, у м. Одеса – апарат Одеської крайової комісії, в округах та районах – місцеві органи політосвіти спільно з тамтешніми фахівцями, а підготовлені ними матеріали затверджував центральний апарат комісії. Власники речей та колекцій подавали до Одеської крайової комісії (або до округових та місцевих політосвіт) уже підготовлені списки цих предметів із коротким описом кожного з них (у двох примірниках). Після опрацювання наданих списків та з'ясування доцільності щодо державного обліку й охорони речей, які мають наукове, художнє або історичне значення, за постановою Крайової комісії вона ж таки видавала власникові охоронну грамоту [2, 32].

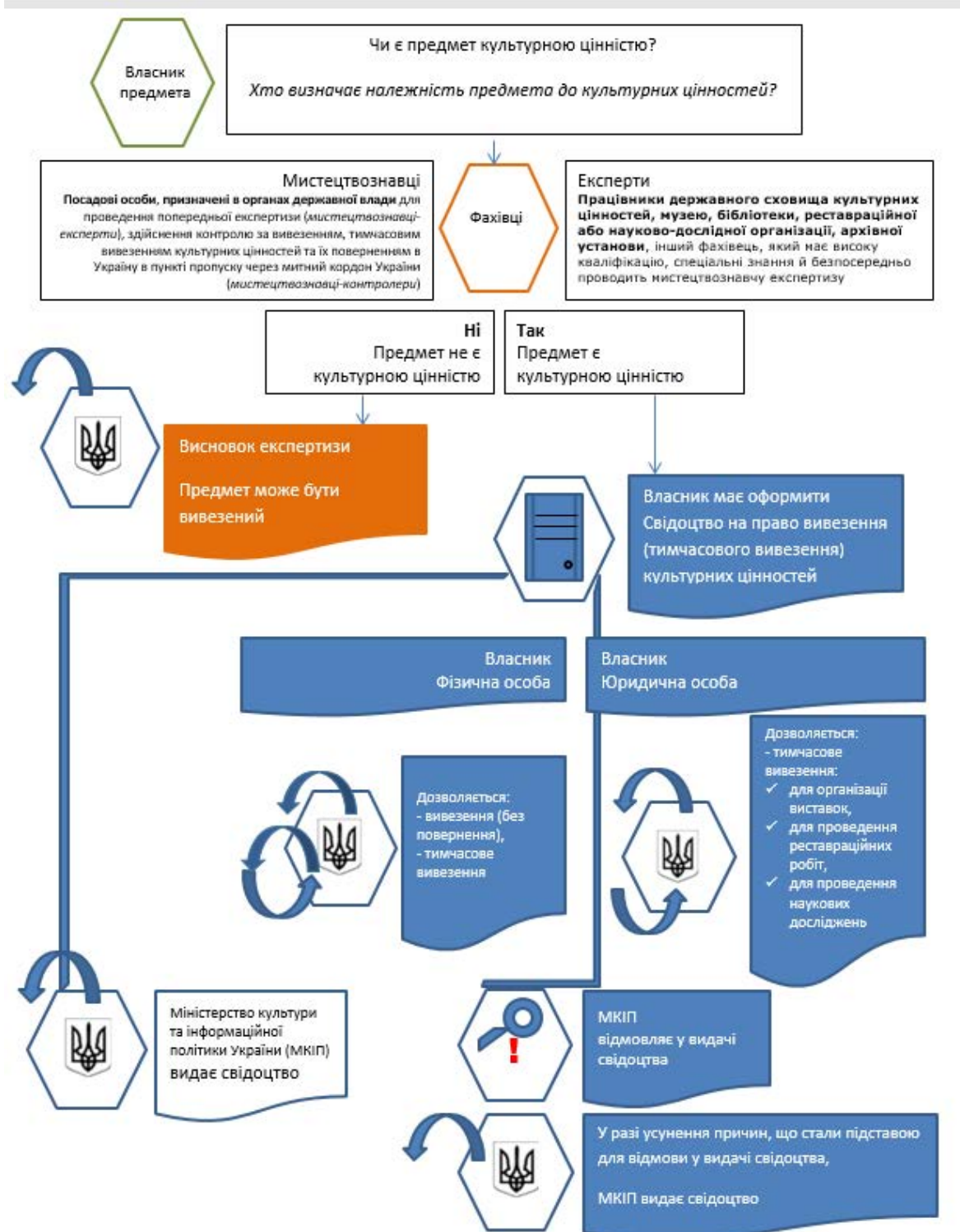
Донині процедура проведення експертизи предметів, які можуть мати ознаки культурної цінності, та порядок вивезення культурних цінностей за межі території України мало чим відрізняються від комунікаційного алгоритму дій, започаткованого ще в 1920-ті рр., а саме: «Власник – Експерт – Держава».

Саме завдяки процедурі проведення експертизи таких речей була налагоджена комунікація між власниками творів мистецтва (на той час це були переважно власники приватних колекцій або окремих предметів) та органами державної влади, що й досі дає змогу владним структурам ухвалювати відповідальні

управлінські рішення, а саме здійснювати контроль за переміщенням культурних цінностей способом видачі дозволу на їх переміщення за межі держави (Додаток 1).

Додаток 1.

Комунікаційний ланцюг «Власник – Експерт – Держава» з ідентифікації творів мистецтва як культурних цінностей та права на їх вивезення за межі території України.

У 1960-ті рр., відповідно до п. 3 Положення про Міністерство культури СРСР, затвердженого постановою Ради міністрів СРСР від 19 вересня 1969 р. № 759, Міністерство культури СРСР здійснювало керівництво розвитком мистецтва й культурно-просвітницькою роботою зазвичай через міністерства культури союзних республік, які становили єдину систему Міністерства культури СРСР [8]. Згідно з пп. н) п. 6 цього документа разом із здійсненням передбачених Загальним положенням про міністерства СРСР функцій, зокрема й у царині культурних зв'язків з іншими країнами, міністерство контролювало вивезення за кордон творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, пам'яток археології, предметів нумізматики, унікальних музичних інструментів, давніх рукописів і рідкісних книг [8].

Закон СРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», ухвалений 1976 р., передбачав, що «вивезення пам'яток історії і культури за межі СРСР забороняється. Виняток із цього правила допускається лише з особливого в кожному окремому випадку дозволу, що видається в порядку, який визначається законодавством Союзу РСР. З метою розвитку міжнародного культурного обміну дозволяється тимчасове вивезення пам'яток історії та культури за межі СРСР з дотриманням правил і умов, спеціально встановлюваних для кожного випадку відповідним державним органом Союзу РСР» (ст. 28, 29) [14].

Для чіткого розуміння алгоритму дій із вивезення за кордон предметів, які мають художню та історичну цінність, було розроблено ще один нормативно-правовий документ – інструкцію «Про порядок контролю за вивезенням з СРСР культурних цінностей», яку затвердило своїм наказом від 23 березня 1987 р. № 120 Міністерство культури СРСР [11]. Під культурними цінностями в цьому акті законодавства розумілися твори образотворчого, декоративно-прикладного й народного мистецтва, музичні інструменти, твори друку, поштові марки, грамплатівки інші предмети, що мають історичну, наукову, художню або іншу культурну цінність.

Культурні цінності вивозилися (пересилалися в поштових відправленнях) із СРСР за спеціальними дозволами, видаваними Міністерством культури та його уповноваженими – мистецтвознавцями-експертами. В Україні це були управління культури в обласних адміністраціях м. Київ, Львів, Одеса, Ужгород. На пунктах митного контролю (ст. Вадул-Сірет, м. Київ, Мостиська, Одеса, Чоп) передбачалася робота штатних груп мистецтвознавців-контролерів, які взаємодіяли з митними установами й на які були покладені обов'язки як на фахівців-експертів стосовно огляду предметів, що ввозилися на територію СРСР і вивозилися за кордон, та визначення їхньої належності або неналежності до культурних цінностей.

Мистецтвознавці-експерти та мистецтвознавці-контролери як посадові особи, призначені в органах державної влади, інститут яких був започаткований ще наприкінці 1970-х рр., досі ще діють в окремих регіонах України. Зокрема,

такими мистецтвознавцями є фахівці відділу експертизи Департаменту культури виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації), територіальної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України Департаменту з питань культури, національностей та релігій Львівської обласної державної адміністрації.

Окреслений екскурс щодо становлення діяльності з проведення державної експертизи та її основної мети – встановити належність об'єкта експертизи до культурних цінностей і визначити дальший алгоритм дій щодо переміщення через державний кордон України таких речей (із метою вивезення чи тимчасового вивезення) – дає підстави стверджувати, що цей напрям експертної діяльності надзвичайно важливий, його потрібно вдосконалювати, можливо, на деяких етапах спрощувати забюрократизовану на сьогодні процедуру отримання свідоцтва на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей з території України, однією зі складових якої є проведення експертизи. До прикладу, при тимчасовому вивезенні свого музейного предмета на виставку за кордон музей має провести експертизу на нього, хоча відповідно до ст. 15 Закону України «Про музеї та музейну справу» Музейний фонд України (а отже, й він) є національним багатством, невід'ємною складовою культурної спадщини держави, що охороняється законом. Музеї, юридичні та фізичні особи зобов'язані забезпечувати збереженість Музейного фонду України [13]. Також законодавцем передбачена матеріальна відповідальність працівників музею, на зберігання яким передаються предмети, що включені до фонду музею способом реєстрації їх у книгах обліку, або тих працівників, які виконують роботу, пов'язану зі зберіганням і використанням предметів фонду музею (експонування, наукова атрибуція, реставрація тощо). У цьому разі укладаються договори про повну матеріальну відповідальність відповідно до ст. 134, 135 Кодексу законів про працю України [3].

Такі приклади стають яскравим маркером для заповнення прогалін у чинному законодавстві, зокрема й у царині вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей.

Отже, розглянувши основні етапи становлення організаційних засад і правових механізмів збереження культурної спадщини, зокрема процедури проведення експертизи предметів, підготовки експертного висновку як ключового документа, що стає, по суті, науковим алібі для певної речі та майбутньої можливості її переміщення за межі території України, контролю держави за обігом творів мистецтва, що є культурними цінностями, ми можемо констатувати, що саме публічність експерта підвищує його професійну відповідальність, а соціокультурний аспект осмислення комунікаційного ланцюга «Власник – Експерт – Держава» дає ключовим фігурантам окресленого процесу можливість філософського сприйняття духовного значення творів мистецтва у контексті культурного розвитку України.

Джерела та література:

1. Документи (листи, довідки) щодо повернення ікони Святого Миколи, що була подарована під час зустрічі Співпрезидента Боснії і Герцеговини від сербської громади Мілорада Додіка з Міністром закордонних справ Російської Федерації Сергієм Лавровим 14 грудня 2020 року // Відом. архів від. переміщення, вивезення та повернення культур. цінностей гол. упр. охорони культур. спадщ. та музеїв М-ва культури та інформ. пол. України. – Спр. 1.
2. Збірник матеріалів Одеської краєвої комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи» // Видання Одеської краєвої комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи. – Одеса, 1927 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rarebook.opi.edu.ua:8081/handle/store/3726>. – Назва з екрана.
3. Інструкція з організації обліку музейних предметів: наказ Міністерства культури України від 21 липня 2016 р. № 580, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 12 серпня 2016 р. за № 1129/29259 (пункт 5 частина перша розділу II) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ТМ054851.html. – Назва з екрана.
4. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text. – Назва з екрана.
5. Конвенція про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_186#Text. – Назва з екрана.
6. Методичні рекомендації з проведення державної експертизи культурних цінностей: наказ Міністерства культури України від 15 листопада 2019 року № 877 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0877734-19#Text>. – Назва з екрана.
7. Принь О.В. Формування пам'яткоохоронної мережі Одеської губернії (округи, області) в 1920-х – на початку 1930-х років / О.В. Принь // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 29. – К., 2016. – С. 35–36.
8. Положення про Міністерство культури СРСР: постанова Ради Міністрів СРСР від 19 вересня 1969 р № 759 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7156.htm. – Назва з екрана.
9. Порядок проведення державної експертизи культурних цінностей: постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2003 року № 1343 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1343-2003-%D0%BF#Text>. – Назва з екрана.
10. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21 вересня 1999 року № 1068-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text>. – Назва з екрана.
11. Про затвердження Інструкції «Про порядок контролю за вивезенням з СРСР культурних цінностей»: наказ Міністерства культури СРСР від 23 березня 1987 року № 120 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sigma-soft.ru/txt/D0015/d_1515_1.shtml. – Назва з екрана.
12. Про затвердження Переліку державних установ, закладів культури, інших організацій, яким надається право проведення державної експертизи культурних цінностей: наказ Міністерства культури України від 31 березня 2017 року № 267 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0529-17#Text>. – Назва з екрана.
13. Про музеї та музейну справу: Закон України від 29 червня 1995 року № 249/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text>. – Назва з екрана.

14. Про охорону і використання пам'яток історії та культури: Закон СРСР від 29 жовтня 1976 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docs.cntd.ru/document/9011427?marker=64U0IK>. – Назва з екрана.

© **Инеcса ТАТIIВСКАЯ**

ИДЕНТИФИКАЦИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ИСКУССТВА КАК КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И ПРАВО НА ИХ ВЫВОЗ ЗА ПРЕДЕЛЫ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме обеспечения экспертизы культурных ценностей с целью их вывоза за границу. Рассматриваются международные и национальные правовые основы проведения такой экспертизы. Охарактеризованы основные этапы становления деятельности по учёту, проведению экспертизы и перемещению предметов, имеющих художественное и историческое значение, определены ключевые фигуранты этого процесса. Анализируется коммуникационная цепь «Владелец – Эксперт – Государство» в процессе идентификации объектов экспертизы как культурных ценностей и возможности их вывоза (временного вывоза) с территории Украины. Вопрос освещён в социокультурном аспекте.

Ключевые слова: культурные ценности, экспертиза, объект экспертизы, эксперт, владелец, государство, акты законодательства, вывоз, временный вывоз.

© **Inesa TATIIVSKA**

IDENTIFICATION OF WORKS OF ART AS CULTURAL VALUABLES AND THE RIGHT TO TRANSFER THEM FROM UKRAINE

The article is devoted to the current problems of providing the expertise of cultural valuables with the purpose to transfer them abroad. It covers the international and domestic legal principles of conducting such expertise. The stages of recording, examining and transferring the objects of artistic and historical significance are described, and the key participants of this process are identified. The research analyzes the communication chain “Owner – Expert – State” within the process of identifying objects of expertise as cultural valuables and the possibility of their transferring (temporary transferring) from the territory of Ukraine. The socio-cultural aspect of the topic is highlighted.

Keywords: cultural valuables, expertise, object of expertise, expert, owner, state, legislative acts, transferring, temporary transferring.